

Inhoud

Voor de toekomst geboren 9

1. Kunst als nauwe poort tot God: Emile Küpper wordt Theo van Doesburg 15

Familieverhaal * Vertrek * Sodahandel * Opleiding * Ik weet niet wat ik ben * Prille jaren in de kunst * Dagelijks lijden

2. Muze en ‘mammie’: Agnita Feis 37

De maskers af! * *Eenheid* en pacifisme * Verliefd * ‘De schilderkunst maakt haar eigen doodskist’

3. Ik zocht den dood en vond het Leven: Eerste Wereldoorlog in Tilburg 65

Tilburg in oorlogstijd * Zielsverwanten * Kandinsky * Seksualiteit * Oorlog en futurisme * Anarchisme en *Het Volksdagblad* * Rellen en opstootjes

4. Fijn, Lief, Diep, edelmeisje: Lena Milius 97

Problemen en jaloezie * Serieus * Andere wereld * Oneindige loyaliteit * Eigen leven * Geen ménage à trois * La légitime et l'autre * Een eigen huis * Internationale vrienden * Van Doesburg in Parijs * Frankenstraat

5. **Scherp aan de wind: Utrecht-Haarlem-Leiden 1915-1920** 121

Het publiek opvoeden * *Meisje met ranonkels* * Minder natuur * Mondriaan * Erich Wichman * Janus de Winter * Een eigen tijdschrift * Tussenstop in Haarlem * De Anderen * Geraas * Een woud van initiatieven * Financiële ondersteuning * Verhuizing naar Leiden * *De kaartspelers* * Doorbeelding * Vriendschap met J.J.P. Oud

6. **Geheel beeldend Europa en binnenkort Amerika!:**

De Stijl 163

Barsten en scheuren * Haantjesgedrag * Een geheel persoonlijke uiting * 'Allen kenden mij uit mijn artikelen' * Harde kern * De afhakers * Redactionele afstemming * Financiën en uitgever * Concurrenten * In eigen beheer * Haperende verschijning * Educatieve bedoelingen * Manifesten * De Stijl-Editie * Politiek * Teleurstelling

7. **NEEN - NEEN - NEEN. Entweder so – oder nichts: Wending naar de architectuur** 209

Opdrachten voor Oud * Primaat van de schilderkunst? * Publicaties over architectuur * Tegen Berlage * Beton als drager van kleur * Bekoeling in de relatie met Oud * Kleurontwerpen voor Jan Wils' Huis De Lange * Een opdracht in Drachten * Verlangen naar beton * Rumoer * Interieurontwerpen voor C.R. de Boers woningen * Waardering voor Drachten? * Kleurtheorie

8. **Elken dag wordt de verbinding met de buitenlandsche collega's hechter: Beginnende internationale contacten** 253

Gehaaide strateeg * België * Opgewonden standje * Frankrijk * Engeland * Tentoonstelling in Genève * Duitsland * De tentoonstelling *Junge Niederländische Kunst* in Berlijn

9. Een groot aanvalsplan: I.K. Bonset 291

'Zoo is de nieuwe poësie' * Expressionisme * Tegenwerking * Eigenbelang * Geen groepsvorming * I.K. Bonset * Dada * Simultanëisme * Reputatieopbouw * *Nieuwe woordbeeldingen* * Aldo Camini * Korte spanningsboog

10. Het onmisbare, dadaïstische muziekinstrument van Europa: Nelly van Moorsel 331

Coup de foudre * Weimar * Wenen en een korte scheiding * Parijs * Stefi Kiesler * Cupera * Misogynie * Blijvende vriendschap

11. Er is hier veel actie en sinds ik hier ben is die actie nog toegenomen: Verblijf in Weimar, 1921-1923 357

Naar Duitsland * Crisis in de Weimarrpubliek * Bauhaus * Beschrijving van het Stadt-Theater in Jena * Kruistocht tegen het Bauhaus * Stijl-cursus * Bombardement van lezingen en optredens * Konstruktivistische Internationale * Blik naar het Oosten * Nieuwe plannen * Congres in Weimar * Verzuurde relaties * Atelier in Berlijn * Dada-veldtocht * Revanche * Tentoonstellingen in Berlijn en Weimar

12. Ik beschouw Parijs feitelijk niet anders, dan een koopman een goede firma: Succès d'estime – Parijs 1923-1924 411

Een plan maar geen werk * Expats in Parijs * Sociaal leven * 'Geheel nieuwe Problemen' * Tentoonstelling bij Rosenberg * Samenwerking met Cornelis van Eesteren * De Rosenberg-tentoonstelling als omslagpunt * *L'Architecture Vivante* * Verhuizing naar Clamart * Architectonische projecten * Praktische architectuur in samenwerking met Van Eesteren

13. Slachtoffer van mijn jaren lang werken voor anderen:

Tegenwind – Parijs 1924-1925 465

Onmin met Van Eesteren * Terugkeer naar de schilderkunst * De relatie met Piet Mondriaan * Tournee in Duitsland * Sterke verhalen * Een nieuw tijdschrift * Amerika lokt opnieuw * Wereldtentoonstelling in Parijs * Verliefdheid * 'Ik schijt op jullie heele gedoe' * 'Een steeds verscherpte contrastverhouding'

14. Ik zoek steeds grotere weerstanden te scheppen om ze daarna beeldend te overwinnen: De schuine lijn –

Parijs 1926-1930 511

Een 'agressives Manifest' * *Beeldende constructie-leer* * Elementarisme * Aubette * Buitengesloten * Eindelijk architect * De 'Verkeerstad' *revisited* * Opflakkering * Toch weer een poging tot samenwerking * Op weg naar het einde * Meudon

15. De naam nieuwlichter was op hem ten volle van toepassing: Sterven en *Nachleben* van een hartstochtelijke jongen 563

Autopsie * Verder in Meudon * *Nachleben* * Nieuwe relaties * Internationale aandacht * Laat succes * Een eigen tentoonstelling * Het einde van een generatie

Noten 583

Primaire bibliografie 683

Secundaire bibliografie 693

Verantwoording 721

Illustratieverantwoording 723

Register 725

Voor de toekomst geboren

In 1880 werd de eerste moderne seismograaf ontwikkeld. Daarmee kon voortaan elke aardverschuiving worden geregistreerd. Drie jaar later werd in Utrecht een jongetje geboren dat, toen hij tot wasdom was gekomen, met niet al te grote overdrijving de seismograaf van de avant-garde kan worden genoemd: Theo van Doesburg (1883-1931). Hij stierf relatief jong, dus zijn werkzame leven besloeg slechts een paar decennia, maar in de jaren die hem vergund waren heeft hij een niet te overschatten invloed gehad op de Europese avant-garde. Het *Nachleben* van Christian Emile Marie Küpper, zoals Van Doesburg in werkelijkheid heette, duurt bovendien inmiddels ruim negentig jaar en het ziet er niet naar uit dat zijn alomtegenwoordigheid en invloed op korte termijn zullen vervagen.

Van Doesburg was een alleskunner: beeldend kunstenaar, criticus, essayist, architect, dichter, romanschrijver, interieurontwerper, typograaf, propagandist van geometrisch-abstracte kunst en bovenal oprichter en enig redacteur van het in 1917 opgerichte tijdschrift *De Stijl*, de Nederlandse bijdrage aan het constructivisme, waaraan hij namen als de schilders Piet Mondriaan en Bart van der Leek en de architecten J.J.P. Oud en Gerrit Rietveld wist te verbinden. Hij maakte van *De Stijl* een revolutionair vernieuwend tijdschrift, maar moest ook met lede ogen toezien hoe zijn oorspronkelijke bentgenoten van de Stijl-beweging hem een voor een in de steek lieten.

Via zijn immense internationale netwerk, dat hij opbouwde tijdens een jarenlang verblijf in Weimar en daarna Parijs, streefde Van

Theo van Doesburg in de danszaal van de Aubette, Straatsburg 1927

Doesburg binnen alle disciplines die hij beoefende naar een leidende rol. Hij trachtte die te bemachtigen door het publiceren van een groot aantal manifesten en theoretische opstellen, en door zich actief te bemoeien met een veelheid aan kunstenaarsgroepen en tijdschriften.

Over Van Doesburg is veel gepubliceerd en zijn werk wordt regelmatig over de hele wereld in toonaangevende musea geëxposeerd. Er bestaat een vuistdikke oeuvrecatalogus, en er zijn talloze deelstudies

waarin een of meer aspecten van zijn rijkgeschakeerde kunstenaarschap onder de loep worden genomen. Maar tot nog toe ontbrak het aan een overzicht waarin zijn achtergrond, inspiratiebronnen, ervaringen en uiteenlopende activiteiten met elkaar in verband worden gebracht en in hun tijd worden geplaatst.¹ Deze biografie wil in die lacune voorzien. Het decor van Van Doesburgs leven en werk wordt immers gevormd door de politieke instabiliteit in Europa vlak voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog en de reacties daarop in de kunsten; internationale conflicten als gevolg van de Russische revolutie; spanningen in Duitsland; economische crisis; en Berlijn en Parijs als brandpunten van artistieke vernieuwing. Ook voor Van Doesburg had dit alles grote gevolgen. Door ervaringen in zijn persoonlijke leven en de keerpunten daarin te vergelijken met zijn openbare leven in deze woelige tijden, wordt in deze biografie de wisselwerking tussen zijn particuliere en publieke leven nader onderzocht. Verder stond het omvangrijke persoonlijke archief van Van Doesburg aan ons ter beschikking.² Ook daardoor hebben we zijn kunstenaarschap meer reliëf kunnen geven.

Van Doesburgs werk is dan wel grotendeels in kaart gebracht, over zijn persoonlijk leven is weinig geschreven. Het was voor ons belangrijk Van Doesburg in deze biografie ook te vermensenlijken. Wat was hij voor een man, wat dreef hem? Zowel zijn beeldende, architectonische als schrijvende werk krijgt meer reliëf door kennis over zijn persoonlijk leven. Van Doesburg trouwde maar liefst drie keer. Zijn drie echtgenoten Agnita Feis, Lena Milius en Nelly van Moorsel zijn elk op hun eigen manier enorm belangrijk geweest voor leven en werk van Van Doesburg. Daarom hebben we veel aandacht aan hen besteed, en hebben ze ieder hun eigen hoofdstuk gekregen. De consequentie van die keuze is dat de chronologie van Van Doesburgs levensverhaal soms onderbroken is en bepaalde persoonlijke wederwaardigheden vanuit twee kanten worden belicht.

Over de eerste helft van zijn leven is helaas bitter weinig bekend. Over zijn bezigheden in latere jaren is des te meer overgeleverd. Veel informatie daarover kon ontleend worden aan zijn gepubliceerde, dan wel op uiteenlopende vindplaatsen achterhaalde brieven. Vragen die wij ons daarbij stelden waren onder meer: hoe is het moge-

lijk dat het zo'n jonge man lukte om een vooraanstaande rol in de Europese avant-garde te spelen? Wat wist hij in 1914 over kunst? Speelden politieke ontwikkelingen zoals de Eerste Wereldoorlog en de Russische revolutie een rol in zijn denken over veranderingen in de beeldende kunst? Wat waren zijn denkbeelden over oorlog en politiek, en op welke punten weken die af van de gangbare opvattingen in de kunstwereld? We laten zien hoe hij het voor elkaar kreeg om op zoveel borden tegelijk te schaken.

Van Doesburg was een theoretisch ingestelde kunstenaar, die zich interesseerde voor veel: schilderkunst, architectuur, filosofie, literatuur, politiek en religie. Zijn werk lijkt vaker het resultaat van zijn theorieën dan andersom. Hij kwam van ver, want had nauwelijks opleiding genoten, en kende een aarzelend begin als kunstenaar. Vanaf 1912 bloeide hij op als criticus en essayist en na de Eerste Wereldoorlog manifesteerde hij zich steeds nadrukkelijker als schilder. Zijn opvattingen over kleur, waaraan hij zijn hele leven bleef schaven, maakten dat hij schilderkunst in toenemende mate verbond met architectuur. Die ontwikkelingsgang hield ook verband met de rol die Van Doesburg behalve in Nederland ook in België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk, een aantal Oost-Europese landen en zelfs de Verenigde Staten ambieerde. We brengen zijn contacten in beeld, teneinde leven en werk van Van Doesburg in hun nationale en internationale context te plaatsen. Daarbij beperken wij ons niet tot collega-kunstenaars, maar betrekken wij in ons verhaal ook kunsthandelaren, redacteuren van bevriende en concurrerende tijdschriften, en niet te vergeten de eindeloze reeks kunstenaarsclubjes die Van Doesburg op touw zette.

Alles wat Van Doesburg in zijn leven deed, voerde hij uit met een enorme gedrevenheid en doorzettingsvermogen. Hij was een haantje-de-voorste: vaak was hij inderdaad de eerste die met iets kwam, maar ook als dat niet zo was, deed hij het graag voorkomen alsof hij wel degelijk de troepen aanvoerde. Steeds opnieuw verkondigde hij luidruchtig zijn boodschap. Dat was oprecht: hij was er vast van overtuigd dat wat hij deed het juiste was – het enige wat er echt toe deed en wat de wereld de moderniteit in zou helpen. Hij snapte vaak niet dat er mensen waren die hem tegenwerkten en vasthielden aan

hun eigen opvattingen. Voortdurend was hij bezig zijn leven en dat van anderen richting te geven. Niets was hem te veel; hij kon schijnbaar alles aan en ging er elke keer weer met gestrekt been in.

Van Doesburg was een 'avonturier de la pensée'.³ Dat wekte bij zijn tijdgenoten behalve bewondering ook ergernis op, want om een beledigd slachtoffer meer of minder bij zijn kruistochten maalde Van Doesburg niet. Zijn op alle fronten strijdlustige houding was een bewuste keuze. 'Neem eens aan dat alle mensen volgens één Gedachte leefden en handelden, dat zij aangaande leven en alles één waren; dat er geen strijd meer was, niets dan een monotoon leven volgens één vaste leer. Zoudt gij denken, dat er dan nog een tijdschrift verscheen? 'n boek? Dat er muziek of schilderkunst kon bestaan? Cultuur? Niets van dat alles,' schreef hij.⁴ Voor Van Doesburg was kunst pure strijd. Als gevolg van deze stelligheid en de koppigheid waarmee hij zijn meningen verdedigde, werd hij vaak de aanleiding en het middelpunt van ruzies en heftige disputen. Zijn standpunten gaf hij niet gemakkelijk op, maar het is tegelijk opmerkelijk hoe snel hij vaak verstoorde verhoudingen wist te normaliseren. Tot een definitieve breuk met zijn collega's kwam het zelden, want langdurige rancune was hem in de meeste gevallen vreemd.

Theo van Doesburg had al een gezicht – er zijn talloze foto's van hem bekend. Het bleken maskers te zijn. Achter de veelzijdige en zo vaak ongrijpbare Theo van Doesburg blijkt uit *Ik sta helemaal alleen* een speels, dapper maar ook gekweld mens schuil te gaan.

I

Kunst als nauwe poort tot God

Emile Küpper wordt Theo van Doesburg

Op 21 september 1908 lag de net 25 jaar oud geworden Emile Küpper 's avonds op een brits in een Amersfoortse kazerne. Hij was een paar weken op herhalingsoefening; vier jaar eerder had hij zijn militaire dienstplicht vervuld. Het weerzien voelde ergens wel vertrouwd, maar hij was nog steeds een antimilitarist in hart en nieren. In een aantekeningenboekje noteerde hij: 'De oorlog is de Godsdienst van de dood. Het kanongebulder is er het gebed.'¹ En in een brief aan zijn geliefde heette het: 'De oorlog is een vrijbrief voor de moord.'² Tegen de tijd, jaren later, in oktober 1914, dat hij het kanongebulder werkelijk hoorde naderen, was God uit zijn hart verdwenen.

Hij dacht terug aan zijn jeugd, hoe hij materieel altijd afhankelijk was geweest van anderen maar tegelijk onafhankelijk in zijn doen en laten. Nu diende hij als militair, moest op poppen van papier-maché schieten alsof het echte mensen waren, maar schreef elk vrij moment filosofische teksten en sprookjes. Al op vijftienjarige leeftijd had hij besloten een 'geestelijk leven' te willen leiden, zonder te weten hoe dat moest. Nu wist hij dat wel. Hij besloot voortaan als Theo van Doesburg door het leven te gaan: 'het gordijn, dat mijn geestelijk bestaan verborgen had gehouden, opzij te schuiven en de wereld te tonen' wat hij voor de buitenwereld had afgeschermd.³ Het was een keerpunt in zijn leven. Schilderen, tekenen en schrijven deed hij al jaren, maar in 1908 kwam hij ermee naar buiten en wist hij dat zijn leven in dienst van de kunst zou staan.

De omstandigheden waren voor hem niet gunstig, maar dat wa-

ren ze nog nooit geweest. Juist omdat hij een gecompliceerde en stuurloze jeugd had gehad, was zijn behoefte aan een duidelijk plan voor het leven groot en bij de uitvoering van dat plan accepteerde hij geen compromissen. Hij moest een duidelijke keuze maken – voor de toekomst, maar ook ten aanzien van het verleden. Op een paar aantekeningenboekjes met dagboekfragmenten, zelfgeschreven sprookjes, kladbriefjes en gedichten na vernietigde hij zijn papieren uit de eerste twintig jaar van zijn leven; het verleden mocht niet langer de koers van zijn toekomst bepalen.

Dat had ook andere gevolgen. Uit de jaren 1903 tot 1908 zijn wel veel dagboek aantekeningen en sprookjesachtige verhalen bewaard gebleven, maar helaas weinig wat feitelijke informatie verschaft over zijn leven en sociale achtergrond, waardoor er ten aanzien van zijn jeugd veel witte plekken in zijn biografie zitten. Zo beweerde Van Doesburg later tegenover een vriend dat hij rond 1903 in Parijs zijn ‘eerste “bohèmètijd” vierde’, iets waarover verder niets bekend is.⁴ Als het al waar is. Wel bewaarde hij gelukkig zijn grote productie aan olieverven op papier en een paar aquarellen van zijn hond, geschilderd toen hij vijftien of zestien jaar was. Ook een paar tekeningen en een drietal foto’s waarop hij als kunstenaar poseert, bleven gespaard.

Toen Van Doesburg in 1915 ten behoeve van een publicatie over grafisch kunstenaars werd gevraagd naar zijn afkomst, opleiding en inspiratiebronnen, schreef hij in een haastig geschreven briefje dat hij onder het pseudoniem Theo van Doesburg als kunstschilder en letterkundige werkte. Ook wilde hij wel kwijt autodidact te zijn, met

Zelfportret met hoed, vermoedelijk 1910, olieverf op karton, 30 x 26,5 cm, Stedelijk Museum, Amsterdam

uitzondering van de lessen die hij in 1901 en 1902 had gekregen van de graficus, glazenier en schilder A.J. Grootens.⁵ Er is eveneens een foto van een jonge Van Doesburg bewaard gebleven, met als opschrift: 'Doesje in z'n "gebraden" periode 1903. Op 't atelier van Zwaan, Amsterdam'. Op die foto heeft hij een palet met penselen in zijn hand.⁶ Wellicht heeft hij dus naast Grootens ook deze Zwaan als leermeester gehad. Behalve een handvol ambtelijke gegevens, die overigens ook niet altijd de werkelijkheid blijken te dekken, is verder weinig bekend over de eerste paar decennia van de op 30 augustus 1883 geboren Van Doesburg. Geheel in overeenstemming met zijn reputatie als abstract kunstenaar is ook het persoonlijk leven van Van Doesburg alleen in grote lijnen overgeleverd.

‘Zendt nu toch eens je adres opdat ik je eens schrijven kan,’ schreef de handelsreiziger Johan Küpper in 1927 aan zijn toen 44-jarige broer Theo van Doesburg. Al vanaf zijn geboorte was onduidelijk waar hij woonde. Duizenden pagina’s zijn geschreven over zijn activiteiten en zijn kunst en toch lijken de meest elementaire biografische gegevens simpelweg verdwenen. Zo is er veel onduidelijkheid over zijn biologische vader, over welk onderwijs hij heeft genoten en in welke periodes van zijn leven hij welk geloof heeft beleden. Zelfs over zijn lengte spreken de bronnen elkaar tegen: 1,61 meter lees je her en der. In het militieregister waar hij als dienstplichtige soldaat werd ingeschreven, staat echter 1,675 meter. Dat was toen trouwens niet opvallend klein; de gemiddelde lengte van een dienstplichtige soldaat rond 1900 was 1,69 meter.⁷ Van Doesburg was een aantrekkelijke man met bravoure. Op de foto die Lucia Moholy in 1922 van hem maakte en op de omslag van dit boek staat, lijkt hij wel Humphrey Bogart.

Familieverhaal

Als een vos die met zijn staart zijn sporen uitwist: met dat beeld is ook zijn vader goed te typeren. Laten we aannemen dat Van Doesburgs geboortebewijs bij de burgerlijke stand in Utrecht klopt, waarop staat dat de in Bonn geboren Wilhelm Küpper de vader van Theo van Doesburg was. Dan nog heeft de staart van de vos zijn werk grondig gedaan, zoals later zou blijken.

Wilhelm Küpper was een Duitse fotograaf, die in 1869 op 31-jarige leeftijd naar Utrecht emigreerde.⁸ Duitsers vormden destijds de grootste en meest probleemloze categorie immigranten in de Domstad.⁹ Ze maakten vrij makkelijk contact met de autochtone bevolking. Zo ook Küpper. Hij leerde daar de in 1844 in Rotterdam geboren Henrietta Catharina Margadant kennen. Haar moeder, Maria Amalia Contze, was net als Küpper een Duitse, uit Krefeld; dat zal het contact hebben vergemakkelijkt. Duitsers werden destijds overigens in Nederland vaak als niet al te ontwikkelde wezens beschouwd. Vooral Westfalen stond bekend om zijn ‘plompe’ mensen.¹⁰

Van Doesburgs grootmoeder Maria Contze moet een zelfbewuste

vrouw zijn geweest, want het was niet vanzelfsprekend halverwege de negentiende eeuw dat een getrouwde vrouw onder eigen naam een winkeltje begon. Toen dat niet meer goed liep, werd ze failliet verklaard. Met behulp van een advocaat wist ze van de arrondissementsrechtbank gedaan te krijgen dat een schikking met haar crediteuren werd goedgekeurd. Via een advertentie in de krant liet ze in 1849 vervolgens weten hierdoor 'gerehabiliteerd' te zijn.¹¹ Olivier Margadant, de grootvader van Theo van Doesburg, werkte bij de Rotterdamse bank Jan Havelaar en Zonen. Olivier Margadant en Maria Contze zijn in Rotterdam overleden; zij op 44-jarige leeftijd in 1854, hij in 1871, toen hij 64 jaar oud was.

Johann Küpper en Anna Catharina Ferrand, Theo van Doesburgs grootouders van vaderskant, kwamen uit Bonn. Na Wilhelm kregen zij nog twee kinderen. Op 28 januari 1841 werd Marianna geboren, twee jaar later, op 11 mei 1843, haar zus Margaretha Friederica.¹² De achternaam van Catharina doet ten onrechte een Franse achtergrond vermoeden, want ze stamde van een boerenfamilie die generaties lang in Niederkassel heeft gewoond. In een ingezonden brief beweerde Van Doesburg ooit dat hij 'feitelijk Küpper de Ferrand' heette.¹³ Dat was niet meer dan dikdoenerij, om een niet-bestaande Franse afkomst te suggereren. Geen van zijn grootouders heeft hij overigens gekend.

Op 20 november 1873 trouwden Van Doesburgs ouders in Henrietta's geboorteplaats Rotterdam, maar ze bleven in Utrecht wonen. Wilhelm was toen 35 jaar oud, Henrietta 30. Beide echtelieden kwamen uit een keurig middenstandsmilieu, niet rijk maar ook niet armlastig. Geheel in overstemming met deze achtergrond van middenstanders werd op 1 november 1873 via *Het Nieuws van den Dag* bekendgemaakt dat het paar in ondertrouw was gegaan. En een paar weken later plaatste de familie een eigen advertentie in de krant waarin kond werd gedaan van het huwelijk en wie de ouders van bruid en bruidegom waren.¹⁴

Uit het huwelijk werden zeven kinderen geboren; op 12 juni 1874 – al zeven maanden na hun trouwdag – een meisjestweeling. Het ene meisje, Maria Amalia Catharina, stierf binnen een maand, Sara Louise Henriette leefde net iets langer. In 1875 kwam Johan Wilhelm

ter wereld, daarna een jongetje, Emil Marie, op 11 oktober 1876. Hij overleed ruim twee maanden later. Drie jaar later kwam weer een zoon ter wereld: Henri Antoni, en in 1880 Maria Amalia Louisa. De latere Theo van Doesburg, geboren op 30 augustus 1883, was dus het jongste kind, vernoemd naar zijn zeven jaar eerder overleden broertje Emile Marie.

Fotografen werden in die tijd in Nederland tot de kleine burgerij gerekend.¹⁵ Utrecht was een populaire stad voor Duitse fotografen. Naast het fotografisch atelier van Küpper en zijn vennoot waren tussen 1849 en 1879 nog zes andere Duitse fotografen actief in de Domstad.¹⁶ Wilhelm was een fotograaf met artistieke ambities, maar de verantwoordelijkheid voor vrouw en kinderen belette hem de sprong naar het vrije kunstenaarschap te maken. Hij vond een tussenoplossing nadat hij in Utrecht zijn tien jaar jongere landgenoot Wilhelm Mannebach tegen het lijf liep, een kelner die eveneens de ambitie had om vooruit te komen. Samen richtten ze een vennootschap op en begonnen op 4 februari 1879 het Photographisch Artistisch Atelier Küpper & Mannebach.¹⁷

Het bedrijf met deze weidse naam was gevestigd op het Vredenburg. Dat was redelijk op stand, maar toch krap, want boven het atelier woonden Küpper, zijn vrouw Henrietta, de twee toen al geboren kinderen Johan en Henri, Peter Diederik Margadant (het achtjarige verweesde neefje van Henrietta), compagnon Mannebach en dienstbode Maria Sakkert. Of was Maria alleen in naam dienstbode, om te verhullen dat ze ongehuwd samenwoonde met Mannebach? Dat vermoeden is gerechtvaardigd omdat de wegen van Mannebach en Küpper zich binnen het jaar scheidden, en er vervolgens ook van de dienstbode niets meer werd vernomen. Toen Wilhelm en Henrietta in 1880 er nog een dochter bij kregen, Maria Amalia Louisa, moest de familie het dus zonder dienstbode stellen.

Na het vertrek van Mannebach en Maria Sakkert verhuisde het atelier naar de Leidseweg. Het gezin woonde vervolgens op verschillende adressen in Utrecht: bij het Leidsche Veer, Oude Gracht, Nieuwe Gracht, Zadelstraat en Telingstraat G155 (nu nummer 13), waar Emile werd geboren.

In de oprichtingsakte van de vennootschap Küpper & Manne-

bach werd gesproken van een fotografisch atelier én kunsthandel. Van dat laatste is niets gekomen, ook niet toen Küpper na het vertrek van Mannebach de zaak voortzette, aanvankelijk met hulp van twee elkaar opvolgende landgenoten: Edmund Meyer en na hem Clemens Fischer. Uiteindelijk kwam Wilhelm er alleen voor te staan.¹⁸ Het leek erop dat de zaken goed gingen, want op 25 juni 1881 plaatste Wilhelm een personeelsadvertentie in *Het Nieuws van den Dag* voor een 'Jongmensch' dat foto's kon afdrukken en 'negatief-retoucheren'; tevens was er plaats voor 'een Jongeling van goeden hui-ze, tot opleiding in alle vakken der Photographie'.

Küpper maakte werk van zijn portretfoto's. In een krantenadvertentie van juni 1883 – zijn vrouw was bijna zeven maanden zwanger van Emile – bood hij zijn diensten als fotograaf aan. Ook speelde zijn kunstenaarsambitie blijkbaar nog door zijn hoofd, want behalve als 'photograaf' afficheerde hij zich tevens als 'Kunstschilder'. Hij koppelde deze status in advertenties aan zijn techniek om foto's in te kleuren, 'Negatief-retoucheeren', een techniek die toen nog zelden werd gepraktiseerd.¹⁹ Volgens familieoverlevering was hij zelfs 'een van de eersten die gekleurde photo's maakte'.²⁰

Vertrek

Ondanks al deze inspanningen heeft het atelier van Küpper amper vier jaar gedraaid. Een stuk of acht foto's van zijn hand zijn overgeleverd, waarvan een van Martina van der Feen, die onder haar pseudoniem M. van Walcheren een succesvol romanschrijfster was. Redelijk bekend werd de portretfoto van de beroemde Nicolaas Beets, de schrijver van de roman *Camera obscura* en van 1874 tot 1884 hoogleeraar in de kerkgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Er werd een door Beets zelf gesigioneerde 'feestgravure' van gemaakt ter ere van zijn zeventigste verjaardag, op 13 september 1884. De voor ons belangrijkste foto van Wilhelm Küpper is ongetwijfeld de babyfoto die hij van zijn jongste zoon Emile heeft gemaakt. Volgens een anonieme aantekening achterop was het kind toen tien maanden oud; in elk geval moet de toen 46-jarige Wilhelm vlak voor zijn definitieve terugkeer naar Duitsland in 1884 deze enige bekende familiefoto ge-

Babyfoto van de tien maanden oude Van Doesburg. Foto Photographisch Artistisch Atelier van Wilh. Küpper, Utrecht

maakt hebben. Zat er een afdrukje van deze foto in zijn koffer toen hij vertrok?

Op 8 november 1884 moet voor iedereen duidelijk zijn geweest dat Wilhelm Küpper niet meer terugkwam, want op die dag verscheen in *Het Nieuws van den Dag* een advertentie waarin de 'photographische toestellen, Machinen, verdere benodigheden, en Meubilaire Goederen' uit de boedel van het Photographisch Atelier tijdens een openbare veiling te koop werden aangeboden. Küpper was failliet verklaard.

Dit was de laatste keer dat Wilhelm Küppers naam nog in het openbaar werd genoemd in het Utrechtse. Waarom vertrok hij? Zijn ouders waren beiden overleden.²¹ Was het heimwee naar Duitsland, kon hij niet meer de kost voor zichzelf en zijn gezin verdienen, of waren er huwelijksproblemen? Niemand die het weet, maar een combinatie van dit alles ligt voor de hand. De geboorte van Emile – weer een kind erbij – maakte wellicht alle problemen nog nijpen-

Utrechtsch Stedelijk en Provin-
ciaalsch Dagblad 14 november
1884

PUBLIEKE VERKOOPING
tot Afbraak.
De Deurwaarder HAEVLOTTE, te Utrecht,
is voorentens Dinsdag 18 November 1884,
's morgens 11 ure, publick en om contant
geld tot afbraak, aan den Leidschen weg te
Utrecht, wijk 1, No. 8, te **verkoopen**:
het aldaar staande

Photografisch Atelier,
alsmede de zich in dat Atelier bevindende
Photografische toestellen, Machinen, verdere
beoedigdheden en

Meubilaire Goederen,
afkomstig uit den faillieten boedel van W.
KÜPPER, Photograaf te Utrecht.

De grond waarop het Atelier gevestigd is
T. E. H. U. R. K. te bevragen bij den Heer
WOLTERS, Hotel «La Station».

Het Atelier en beoedigdheden te bezichtigen
van af 10 November 1884 van 's middags 2
tot 4 ure. 13647

der. We kunnen ook de versie van Theo van Doesburg zelf erbij halen, die hij gehoord kan hebben van zijn moeder of van Theodorus Doesburg: de man die een verhouding kreeg met zijn moeder, in elk geval kort nadat Küpper terug naar Duitsland was gegaan, maar waarschijnlijk al eerder. Een kwarteeuw na het vertrek van zijn biologische vader schreef Theo van Doesburg een verhaal over een zekere Pieter: 'In een stad leefde[n] een man en een vrouw. Zij hadden zes kinderen en daar ze in groote armoede verkeerden werd het er niet beter op, toen er nog een zevende bijkwam. "Die had nu wel weg kunnen blijven," meende de man. "In Godsnaam," zeide de moeder. En zoo werd Pieter door zijn ouders ontvangen.'²² Misschien kan een goede verstaander uit dit sprookje opmaken dat Van Doesburg het gevoel heeft gehad een ongewenst kind te zijn.

Hoe dan ook, na het vertrek van Wilhelm bestond het gezin uit moeder Henrietta, de vier nog levende kinderen en het neefje. Vanuit de Telingstraat verhuisden zij al snel naar Amsterdam. Omstreeks die tijd voegde zich de op 28 juni 1863 geboren Theodorus Doesburg bij haar, dat wil zeggen: bij haar in de buurt. In Utrecht woonde deze Theodorus nog in de Knipstraat bij zijn ouders en een zes jaar jonger zusje. Hoe Henrietta en Theodorus elkaar kenden, blijft de vraag; de Knipstraat lag niet in de buurt van de Telingstraat. Vanaf zijn achttiende jaar stond Theodorus in de gemeentelijke registers vermeld als horlogemaker, vermoedelijk omdat hij in 1880 een paar maanden bij zijn oudere zus Alida en haar man Willem Brouwer in Delft had gewoond. Zijn zwager was 'horlogemaker', maar meer dan een leerplek kan hij daar niet gekregen hebben.

De suggestie dat de stiefvader van Christian Emile Küpper ook diens natuurlijke vader was, is door Van Doesburg zelf in het leven geroepen. Bij de dood van Theodorus Doesburg in 1912 schreef zijn stiefzoon in zijn dagboek: 'De sterfdag van mijn vriend en vader Theodorus Doesburg.' Maar hij schreef er nog iets achteraan: 'Te zijn of niet te zijn. Sh'.²³ Het is de twijfel die Hamlet in zijn getormenteerde monologen uitspreekt, over zijn identiteit, over de zuiverheid daarvan en over zijn positie. In het gelijknamige toneelstuk van Shakespeare wordt Hamlets vader vermoord en komt hij te weten dat de nieuwe echtgenoot van zijn moeder de moordenaar van zijn vader is. Dan verschijnt de geest van zijn vader en vertelt hem alles. Toch zijn er geen aanwijzingen die doen veronderstellen dat Theodorus Doesburg al een belangrijke rol speelde in het gezin Küpper voordat vader Wilhelm in 1884 terugkeerde naar zijn geboorteland Duitsland. En zou Wilhelm op 1 september 1883 zijn jongste zoon bij het bevolkingsregister van Utrecht aangemeld hebben als hij het vermoeden had gehad niet de biologische vader te zijn en toch al van plan was zijn gezin te verlaten?

De samenstelling van het gezin Küpper moet bij de buitenwacht vragen hebben opgeroepen. Theo van Doesburgs moeder betrok op 24 september 1884 met haar drie jongste kinderen een eenvoudige bovenwoning in de Jacob van Lennepstraat 17. Theo was toen ruim een jaar oud. Opvallend is dat Theodorus Doesburg op diezelfde dag naar Amsterdam verhuisde. Henrietta's oudste zoon Johan Willem en haar neef Peter Diederik Margadant kwamen pas in maart 1886 naar Amsterdam. Wilhelm Küpper was nog steeds Henrietta's wettige echtgenoot, ook al had hij de benen genomen. Daarom kon Henrietta niet officieel met Theodorus samenleven. De jonge minnaar loste dat slim op door een kamer te huren in de Jacob van Lennepstraat als huurder van Henrietta. Toen het gezin Küpper twee jaar later, in maart 1886, naar de Kerkstraat 144huis verhuisde, kwam Theodorus Doesburg een maand later weer mee als 'inwonend'. Dat 'inwonend' werd door de gemeente overigens toch anders geïnterpreteerd dan Henrietta en Theodorus het wilden doen voorkomen, want een ambtenaar zette achter de naam van Henrietta een verwijzing naar de bladzijde waarop Theodorus vermeld stond. Bij de ge-

meente wisten ze dus dat ze bij elkaar hoorden. Nu zeggen bevolkingsregisters nog niet alles over de werkelijke woonsituatie van de familie Küpper; misschien moest de papieren werkelijkheid zich voegen naar de mores van die tijd. In elk geval woonden Henrietta en Theodorus officieel niet samen. Henrietta was pas vrij om voor haar relatie uit te komen nadat haar wettige echtgenoot Wilhelm Küpper op 8 maart 1892 op 52-jarige leeftijd overleden was, in het Duitse plaatsje Lindenthal, nabij Keulen.²⁴

In Amsterdam was er voor Henrietta en haar gezin geen andere bron van inkomsten dan wat de negentien jaar jongere Theodorus inbracht. Hij was dan wel geen traditionele huisvader, en maar twaalf jaar ouder dan Henrietta's oudste zoon, een vader voor de kinderen Küpper is hij wel degelijk geweest. Heeft Henrietta, na het vertrek van haar echtgenoot en als alleenstaande moeder met een kinderrijk gezin, de jonge Theodorus misschien in de waan van het vaderschap gebracht?

Theodorus Doesburg was een 'vriend en vader' voor Emile – die vanaf zijn achttiende, toen hij het gordijn opzij had geschoven dat zijn geestelijk bestaan verborgen had gehouden, als eerbetoon zijn kunstenaarsnaam op die van zijn stiefvader entte. Maar een brokkenpiloot was Theodorus evenzeer. Zijn leven bestond uit een aanenschakeling van duistere bezigheden en faillissementen. Vanaf mei 1889 woonden Henrietta en de kinderen in de P.C. Hooftstraat 103. Theodorus vestigde zich gewoontegetrouw in dezelfde straat, op nummer 104. Wat hij precies deed voor de kost is onduidelijk. Wel stond op 1 april 1890 een nieuwsbericht in het *Algemeen Handelsblad* waarin zijn faillissement als winkelier werd bekendgemaakt. Een nadere aanduiding van de aard van de winkel werd niet gegeven. Het arrondissementsgerecht van Amsterdam maakte in hetzelfde bericht bekend dat Doesburg in december 1889 verhuisd was naar de Kinkerstraat, waar inmiddels zijn ouders en zijn jongere zusjes woonden.²⁵

Een jaar later trok Henrietta met haar kinderen van de P.C. Hooftstraat opnieuw naar de Jacob van Lennepstraat, nu op nummer 6, bijna om de hoek van de Kinkerstraat. Vanuit de Kinkerstraat verhuisde Theodorus in april 1892 via de Kuiperstraat naar de Water-

graafsmeer, nu een wijk in Amsterdam-Oost, maar toen nog een zelfstandige gemeente. Henrietta en haar kinderen bleven in de Jacob van Lennepstraat wonen. Pas na de dood van Henrietta's eerste echtgenoot durfde het paar het aan ook formeel samen te gaan wonen. Ze trouwden op 19 juli 1893. Op de Van Lennepstraat werd dan eindelijk Theodorus in november 1893 officieel bijgeschreven, met als beroep 'reiziger', een kwalificatie die later werd vervangen door 'koopman'.

Het koppel verhuisde van de Jacob van Lennepstraat naar de Jacob van Lennepkade 6. Daar bleef het gezin elf jaar wonen, om vervolgens in een ander huis aan dezelfde kade te trekken. Theodorus Doesburg begon na de verhuizing naar de Van Lennepkade met een activiteit die uitblonk in vaagheid: een bureautje in adressen. Zeven jaar later bleek hij nog steeds in een merkwaardige branche werkzaam te zijn: het tegen betaling schrijven van afscheidsbrieven aan stervenden en/of ongeneeslijk zieken. Het adres op de Van Lennepkade is het laatste adres waar Theo van Doesburg heeft gewoond met zijn moeder, Theodorus, zijn nog thuiswonende zusje Maria en waarschijnlijk met een hond, die afgebeeld is op een schilderijtje uit 1899, een van de eerste werken die we van Van Doesburg kennen.²⁶

Sodahandel

Ook na Van Doesburgs vertrek uit het ouderlijk huis was zijn stiefvader Theodorus nog niet klaar met zijn vage zaakjes. In een boek over de familie van Henrietta Margadant wordt Theodorus Doesburg 'Magnetisch Geneesheer' genoemd, een deftig klinkende benaming die vaak is overgenomen in de literatuur over Van Doesburg.²⁷ In werkelijkheid, zo wisten ook tijdgenoten, stond 'Magnetisch Geneesheer' voor 'kwakzalver'. Doesburg adverteerde met de cryptische mededeling 'Specialiteit voor Rheumatiek en Zenuwlijden'. Alleen al de combinatie van deze specialiteiten doet het ergste vermoeden. Dat het opgegeven adres het woonadres van Theodorus, Henrietta en haar dochter Maria was, en er geen aparte spreekkamer of behandelruimte was, stond natuurlijk niet in de advertentie.

De loopbaan als Magnetisch Geneesheer was snel voorbij; al twee

jaar later stapte Theodorus over op een andere branche, de fabricage van soda. Elk gezin in die tijd had soda in huis, handig bij het schoonmaken maar ook om in geval van kleine ongelukjes wonden te desinfecteren. Theodorus vroeg vergunningen aan bij de gemeente om een gasmotor en twee ‘breekmachines’ te plaatsen. Dit keer opereerde hij vanuit het huis van Henri Küpper, de vijf jaar oudere broer van Theo. Dat moet een hele operatie zijn geweest, want Henri moest er twee verdiepingen van zijn woning voor beschikbaar stellen.

De Algemeene Sodahandel was het laatste kunstje van Theodorus.²⁸ Uit onderzoek van het Rijksbureau tot onderzoek van Handelswaren bleek dat ongeveer de helft van de vele sodaproducten een surrogaat op de markt bracht, in plaats van echte soda. Een van die malverseurs bleek Theodorus. Hij hoefde de gevolgen van zijn oplichterij echter niet te dragen: hij overleed op 21 april 1912 onverwachts aan een longembolie. Henrietta weigerde de erfenis omdat ze buiten gemeenschap van goederen was getrouwd en ‘de overige erfgenamen zich van den boedel niets aantrokken’, waarna zijn zus hem vervolgens postuum failliet liet verklaren. Nog vier jaar na zijn dood dook het sodafabriekje van Theodorus op in een lijstje van malafide producenten die ‘onder allerlei fantasienamen, die vaak enigszins aan soda herinneren’ hun producten voor echt op de markt hadden gebracht.²⁹

Opleiding

De levenswandel van Theodorus Doesburg was niet bepaald een stimulerende omgeving voor een leergierige jongen als Theo van Doesburg. Heeft Emile/Theo alleen de lagere school doorlopen en moest hij toen gaan werken en geld verdienen? We weten het niet, en er is nergens een spoor te vinden over enige formele schoolopleiding. Zelfs is niet zeker dat Van Doesburg de lagere school heeft bezocht. De wet op de schoolplicht voor kinderen van 6 tot 12 jaar werd pas in 1901 van kracht.

Mogelijk heeft hij over zijn jeugd iets losgelaten in het sprookje ‘Engelenbeeld’ uit 1909, waarin hij over hoofdpersoon Pieter onder

Van Doesburg op ongeveer
zevenjarige leeftijd

meer schreef: ‘Al heel spoedig groeide hij op tot “een flinke jongen”. Hij had een paar ferme kijkers, waarmêe hij recht de wereld in keek. [...] Hij was ook wel eens ondeugend maar hij had het geluk de gave des onderscheids van het Goed en het Kwaad te hebben ontvangen. [...] Met zijn broertjes en zusjes kon hij het niet erg vinden. Die wilden nou altijd ondeugend zijn, altijd snoepen van vruchten die niet voor hen waren.’ Zijn vader deed hem bij een timmerman in de leer: ‘Toen Pieter nu zoo dag in dag uit aan het timmeren was viel het hem op dat hij zich in veel te mooie kleuren het leven verbeeld had. Want wat was er aan spijkers, wat was er aan hout, wat was er aan hamer en aan schaaf? [...] “Neen, dat was het leven niet,” dacht Pieter. Kon hij maar lezen dan las hij alle boeken – liep hij eens te denken op een regenachtigen dag toen hij naar de werkplaats ging. [...] Want wat was er aan die huizen, aan die menschen, aan die straatstenen, wat was... wat was dat en meteen bukte Pieter zich over de goot en raapte een blad papier op uit de modder. Kon hij het maar lezen.’ In dit droomverhaal mijmert Pieter verder over een tekst op een velletje

papier die hij na wekenlang oefenen ontcijfert, zodat hij trots tegen zijn moeder kan zeggen dat hij al kan lezen. De moeder is daar niet van onder de indruk: ‘Lezen, zei de moeder, maar jongen wat geeft dat, daar kun je de kost niet mee verdienen.’³⁰

Bij gebrek aan betere bronnen is het verleidelijk de wederwaardigheden van deze Pieter op de jeugdjaren van Van Doesburg te projecteren. Overeenkomst of niet, de situatie blijft raadselachtig, want Van Doesburgs drie jaar oudere broer Henri heeft zelfs het Amsterdams Gymnasium bezocht, al was hij wel al zestien jaar bij zijn overgang van de eerste naar de tweede klas.³¹ Het lijkt erop dat Van Doesburg ook de documenten die iets konden onthullen over zijn opleiding in 1908 heeft vernietigd. Zelfs over de familie waarin hij opgroeide bewaarde hij niet één document of foto.

Veel onderwijs lijkt Van Doesburg in elk geval niet genoten te hebben. Ook als schilder was hij autodidact – naar hij zelf later beweerde uit afkeer van de Amsterdamse academieschilders.³² Op een aantal gevestigde schilders keek hij met dedain neer. In zijn dagboek noteerde hij op 10 maart 1905: ‘t Eenigste wat ik te zeggen heb over de middelmatigheid in ons land vertegenwoordigd door lui als Ter Meulen, van der Weele, Mesdag, Apol, Koster, Thérèse Schwartze, Klinkenberg, Du Chattel, de Bock (God! wat een middelmatigheid in dit land!) is dat ze hunne doeken hebben gepleisterd en juist rijp genoeg hebben gemaakt om er goeie dingen over heen te schilderen.’³³

Ten behoeve van een overzichtswerk van de Nederlandse schilderkunst uit 1923 van de toen bekende kunstcriticus en dichter Albert Plasschaert liet Van Doesburg bij zijn biografische gegevens de zin opnemen: ‘Hij wilde eerst acteur worden, geeft dit op, begint te schilderen.’³⁴ Vervolgens refereert hij in dit korte lemma weer aan de kennismaking met Arie Grootens, ‘die hem wat leerde’. Over zijn literaire activiteiten toen dus geen woord. In 1912 had hij ten behoeve van een eerder overzicht van dezelfde auteur al een uitgebreid resumé aangeleverd, waaruit je zou kunnen opmaken dat hij rond de eeuwwisseling een tijdje de toneellessen volgde die de bekende zangpedagoge en concertzangeres Cateau Esser voor de Vereniging tot Beoefening van Vocale en Dramatische Kunst te Amsterdam ver-

zorgde.³⁵ Op Essers school werd onderscheid gemaakt tussen ‘werkende leden’, die al in de toneelwereld werkzaam waren, en ‘dilettanten’, die uit liefhebberij de lessen volgden; beide groepen kregen gescheiden les. Als Van Doesburg daar al onderwijs heeft gehad, behoorde hij waarschijnlijk tot de ‘dilettanten’. De school verzorgde lessen in zang, declamatie, mimiek, plastiek, muziekgeschiedenis, solfège (zang oefeningen), uitspraak van het Frans, Duits, Italiaans en Engels, stemvorming, dans, schermen, gymnastiek, muzikale analyse, pantomime en piano – de *uomo universale* lijkt er niets bij. De school hield hierdoor het midden tussen een toneelschool en een conservatorium. Er werd geleerd dat iedere gemoedstoestand een bijbehorend gebaar vergde en dat iedere rol in een vaste toonsoort gedeclameerd moest worden. Alles draaide om de voordracht. Van Doesburg vertrok naar eigen zeggen al snel bij de toneelschool omdat hij genoeg kreeg van het ‘palapee, lapaloo, papalie’, zoals hij in zijn brief aan Albert Plasschaert schreef.

Ik weet niet wat ik ben

Behalve de opmerkingen over ouders in een sprookje heeft Van Doesburg slechts een paar al even indirecte en in literaire teksten gedane mededelingen over zijn ouders gedaan, zoals: ‘Ach, ik weet niet wat ik ben. Ik weet niet wie ik ben. Ik weet niet waar ik ben. Mijn vader ken ik niet.’³⁶ Zijn Duitse vader werd nooit en nergens meer genoemd, alleen in officiële stukken zoals huwelijksakten.

De relatie met zijn moeder was ook niet om over naar huis te schrijven. In 1906, hij was toen 22 jaar, schreef Van Doesburg in zijn dagboek: ‘De liefde voor de moeder is uit andere bestanddeelen gemaakt als de liefde van den man voor de vrouw. Ik ken die moederliefde niet. Mijn moeder is wel een moeder in den betrekkelijken zin, maar niet een moeder in de kern. Haar denken naar mij, haar gebaren naar mij, haar geluiden naar mij... zijn schaars en kleurloos. Ze missen licht. Haar gedachten vergaan als herfstdraden: ze vergaan in den wind. Haar gebaren zijn copieën. Haar geluiden heesch en onverstaanbaar. Maar ik ben niet boos op haar.’³⁷

Tien jaar later zou hij aan een vriend schrijven: ‘Ik ben ook zoo

eenzaam. Mama en Amalia (mijn zuster) bij wie ik in huis ben hebben een zeer déprimeerenden invloed op me. Ze zijn in alles oud en doodsch. Er gaat 'n grauwe sfeer van hen uit.' En in een brief over het overlijden van zijn moeder, enkele jaren later: 'Ik was erg rustig onder het geval.' De dood ontroert mij niet meer, schreef hij. 'Zooals voór een jaar of 8, toen mijn vader stierf. [...] Daarbij was de verhouding tusschen mij en m'n moeder niet zoo erg evenwichtig.'³⁸

Van Doesburg, die in alles toch wel naar een bepaald evenwicht en ritme zocht, loste die onevenwichtige verhouding met zijn moeder op door zijn geliefdes dan maar aan te spreken met 'mama' en 'mijn moeder'. Zo schreef hij in een brief uit 1915 aan een geliefde: 'Gij hebt mij voortgebracht. Ik ben Uw kind. [...] Gij zijt mijne moeder en mijne Vrouw.'³⁹ Hoe het ook zij, het kind zijn is voor Theo van Doesburg altijd een problematisch onderwerp geweest.

Ondertussen was hij gaan deelnemen aan het openbare culturele leven. Dat leverde hem interessante contacten op, voor zijn ambitie te schilderen, en ook om zich over kunst uit te spreken.

Prille jaren in de kunst

Op 23 mei 1907 betrok Van Doesburg in zijn eentje een bovenhuis in de Johannes Verhulststraat 33. Hij was inmiddels 23 jaar en had opleiding noch inkomen. De huur van deze nieuwe woning werd betaald door zijn vriend en zondagsschilder Christian Leibbrandt, die samen met zijn vrouw en drie kinderen aan het Iepenplein in Amsterdam woonde, maar ook eigenaar was van een buurtwinkeltje in de Jacob van Lennepstraat 107. Waarschijnlijk waren de twee met elkaar bevriend geraakt tijdens het naschilderen van schilderijen in het Rijksmuseum. In een brief schreef Van Doesburg aan Leibbrandt over hun bezoeken aan het Rijksmuseum, die ook dienden om zich op de hoogte te stellen van de collectie en de aanvullingen daarop. Van Doesburg schreef bijvoorbeeld over een collectie 'oud Florentijnsch beeldhouwwerk' die de bekende verzamelaar Otto Lanz aan het museum had afgestaan.⁴⁰ De ateliers – eerst in de Bilderdijkstraat, vervolgens aan de Van Lennepkade en daarna in de Van Eeghenlaan – die Van Doesburg de laatste vier jaar dat hij bij zijn fami-

Portret van Christian Leibbrandt, vermoedelijk 1908, olieverf op doek, 33 x 29,5 cm, Centraal Museum, Utrecht, Schenking Van Moorsel

lie woonde tot zijn beschikking had gehad, zullen eveneens wel door Leibbrandt zijn betaald. Alles wijst erop dat de vriendschap hecht was, en blijkbaar liep de winkel van Leibbrandt goed.

Het contact met Leibbrandt en diens vrouw Mina Leibbrandt-de Jager was belangrijk voor Van Doesburg. Niet alleen omdat hij materieel werd ondersteund, maar ook omdat de vriendschap een inspiratiebron was voor zijn opvattingen. Van Doesburg filosofeerde met Leibbrandt over de waarde van kunst. 'Hevige aandoening alleen brengt kunstwerken voort,' schreef hij bijvoorbeeld in 1910 aan Leibbrandt. 'En dan te bedenken, dat God de kunst gezonden heeft om als een blijde boodschap hiervan getuigenis af te leggen.'⁴¹

Leibbrandt was een gelovig man die, naast zijn werk als kruid-

nier, in zijn vrije tijd schilderde. Met de veel jongere Van Doesburg sprak hij over de relatie tussen kunst en religie, en onder zijn invloed bezochten ze samen een studiegroepje onder leiding van dominee Frits van Loon, net als Van Doesburg een productief medewerker van het weekblad *Eenheid*. Van Loon schreef in dat blad een lange artikelenreeks over geloof en godsbegrip, en met Leibbrandt en Van Loon werd gesproken over de opdracht die het geloof aan de beeldende kunst stelde. Van Doesburg correspondeerde over deze kwesties met Leibbrandt: ‘Wat is alles in de natuur toch wonderlijk in harmonie. En dan te bedenken, dat God de kunst gezonden heeft om als een blijde boodschap hiervan getuigenis af te leggen. Geen andere roeping heeft de kunstenaar en indien hij ook al een anderen bedoeling met zijn werk beoogt, hij zal God niet welgevallig zijn.’⁴² Leibbrandt en zijn gezin maakten nadrukkelijk deel uit van Van Doesburgs wereld in Amsterdam.

Dagelijks lijden

Zijn gebrek aan scholing compenseerde Van Doesburg met verheven opvattingen over kunst, wetenschap en geloof, liefst gecombineerd. Toen hij op 19-jarige leeftijd een dagboek begon, vertrouwde hij geen zielenroerselen over vrienden of vriendinnen aan het papier toe, en ook geen ervaringen uit het dagelijks leven of opvallende gebeurtenissen. Het leek wel alsof de jonge Van Doesburg de wereld direct al wilde vatten in aforismen: ‘Als het leven mij aanraakt, dan gevoel ik behoefte *deze aanraking*, door middel van verf of woorden terug te geven,’ luidt de eerste zin van het dagboek.⁴³

Het is verleidelijk om in de korte aantekeningen in het dagboek al het hele kunstprogramma van de latere Van Doesburg te lezen, maar in deze jaren was het bovenal godsdienst die een belangrijke rol in zijn leven speelde.

Wat bewoog een vrijgevochten 19-jarige jongen uit Amsterdam-West precies zich daarmee bezig te houden? Van Doesburg was gedoopt in de Nederlandsche Hervormde Kerk, naar het geloof van zijn moeder. Zijn vader en stiefvader waren rooms-katholiek. Voor de jonge Van Doesburg was het geloof te kosmisch om het te etiket-

teren naar katholiek of protestants. In zijn dagboek pende hij aforismen op die zo uit de publicaties van de Indiase dichter en denker Rabindranath Tagore lijken te komen, zoals in 1902: 'Ik beschouw het lichaam als de decoratie van de ziel,' en in 1906: 'De Geest is voor het lichaam, wat de kleur is voor de bloem.'

Geheel naar de mode van die tijd zocht hij de zin van het bestaan, niet een geloofsleer. Dat bleek al toen hij op 12 maart 1903 werd opgeroepen voor de militaire dienst.⁴⁴ Op 25 juli werd hij overgeplaatst van het 4e Regiment Infanterie te Amsterdam naar het 5e Regiment Infanterie in Apeldoorn. In zijn dagboek schreef hij een halfjaar voor hij werd opgeroepen: 'Passie. De Harmonie is door mij heen gegaan: de harmonie van het leven *in* de kleur. Nu heb ik een god. De Harmonie. Ik wil hem geven in vorm en kleur. De kleur is God. God is de kleur.'⁴⁵ Een dag voor Kerstmis 1903 werd de dienstplichtige Van Doesburg bevorderd tot sergeant. In maart van het jaar daarop verliet hij de dienst 'met groot verlof'. Het soldatenleven had zijn spirituele neigingen aanvankelijk niet aangetast. Integendeel: 'De Kunst is de Stem van God,' schreef hij een paar maanden na zijn afzwaaien in zijn dagboek.

Kunst moest bovendien het dagelijks lijden van de gewone man uitbeelden: dat lijkt het programma van menig beeldend kunstenaar in die tijd te zijn geweest. Van Doesburg zelf tekende en schilderde

Landschap met hooimijten, 1899, vermoedelijk krijt op papier, afmetingen onbekend, huidige verblijfplaats onbekend

in de trant van Vincent van Gogh. De simpele landarbeiders en boerinnen van Van Gogh, de eenvoud die zijn geschilderde figuren uitdrukken en de religieuze compassie waarmee hij hen vastlegde, het zijn kenmerken die ook in het vroege werk van Van Doesburg herkenbaar zijn. Het allereerste werk dat bekend is van Van Doesburg – slechts overgeleverd op een foto – is een met krijt op papier getekend *Landschap met hooimijten* uit 1899. Ook iets latere schilderijen en tekeningen, zoals *Werker*, *Man die boot trekt* of *Landarbeider aan het werk*, alle vermoedelijk uit 1903, doen sterk aan de door Van Gogh nagestreefde ‘gemeenschapskunst’ denken.⁴⁶ Tot in de jaren twintig heeft Van Doesburg ettelijke tekeningen en schetsontwerpen voor glas-in-loodramen met het thema van ‘de zaaier’ gemaakt. Hoewel

Van Doesburg op achttienjarige leeftijd

hij pas jaren later in geschrifte op Van Gogh begon te reageren, lijkt dit motief aan diens werk en aan dat van de door Van Gogh bewonderde Franse schilder Jean-François Millet ontleend te zijn.

Emile Küpper had hard gewerkt en vele hindernissen genomen 'om door de nauwe poort der kunst tot God te mogen gaan'.⁴⁷ Tot welke kunst die nauwe poort zou leiden stond nog allerminst vast. In een dagboek aantekening uit november 1903 staat wel een aanwijzing die doet vermoeden dat hij in zijn persoonlijk leven een poort door ging: 'Zij is gekomen. Door *haar* hoop is een nieuw hooger gebied te bereiken.' Waarschijnlijk doelde hij op Agnita Feis, de vrouw met wie hij zeven jaar later zou trouwen. Zij zou een decennium lang zijn geliefde, zijn muze, zijn geweten zijn, en zelfs een moederrol spelen.